

radovan ivančević

povodom likovne enciklopedi je I / IV

leksikografski zavod sfrj
zagreb 1960—1966.

Izdavam prije svega tri osnovne postavke, kao kontinuirani kontrapunkt svim pojedinačnim primjedbama i ocjenama u ovom prikazu. Tek njihova prisutnost osigurava mu onu sadržajnu ravnotežu kojoj sam težio. Zato ih, iako su nastale kao rezultat analize, prebacujem na početak.

Enciklopedija likovnih umjetnosti Jugoslavenskog leksikografskog zavoda u Zagrebu ne samo da je djelo vrijedno kao rezultat domaće izdavačke djelatnosti na tom području, nego je i jedinstveno po koncepciji i veliko kao pothvat.

Obuhvaćajući enciklopedijski kompletnu problematiku likovnih umjetnosti svih vremena i zemalja, posebnu vrijednost postiže u okupljanju i simultanom objavljivanju kvantitativno goleme materije s područja Jugoslavije.

Ovaj pothvat ne smije ostati bez odjeka: on zaslužuje ne samo široki publicitet, već i odgovornu i iscrpnu stručnu i naučnu kritiku, koja će, uz pozitivne rezultate, nesumnjivo morati ukazati i na neke nedostatke u metodi, kao i velike propuste u detaljima.

Nadovezujući na treću postavku, smatram da se radi o takvim kvantitetama raznorodnog materijala i složenosti problematike koju implicira, da je praktički nemoguće u bilo kojem jedinstvenom prikazu zadovoljiti zahtjevu, da se uzmu u obzir sva materija i svi metodski kriteriji istovremeno. Zato se ograničavam samo na pokušaj definiranja teme i područja koja bi zahtijevala »monografske« kritike (I), da fiksiram kriterije koje smatram da bi trebalo uključiti (II), i, konačno, da jednu od tih tema kritički obradim (III). Uzimajući za tu iscrpnu analizu samo problem ilustracija i, u tome sklopu, samo problem arhitektonskih snimaka, želio bih pokazati ne samo do kojeg stupnja konkretnosti i iscrpnosti bi takvi prikazi trebali ići, nego ujedno ukazati na mogućnost, da se povodom Enciklopedije, koja, barem inventarski, obuhvaća cjelokupnu materiju i problematiku likovnih

umjetnosti, pokrene niz teoretskih pitanja i otvori tribina za razgovore o problemima koje često zapostavljamo zaokupljeni specifičnim i izoliranim praktično-naučnim zadacima ili kritikom dnevnih zbivanja.

1

U ocjeni tekstovnog dijela Enciklopedije moramo prije svega utvrditi zadatke i osnovnu koncepciju djela unutar prostorno-vremenskih koordinata: **trenutak** u kojem se **Likovna enciklopedija** javlja u razvoju naše nauke (historije umjetnosti) i kulturne situacije općenito, s obzirom na položaj naše nauke i umjetnosti u svijetu i izdavačke djelatnosti posebno.

Zatim je potrebno analizirati problem izbora tematskih jedinica koje će se obrađivati (**programski faktor**), kriterija u određivanju dužine pojedinog članka i njihovog međusobnog odnosa (**kvantitativni faktor**), te konačno samog sadržaja, metode pristupa i interpretacije (**kvalitativni faktor**).

historijski trenutak

Upravo s obzirom na vrijeme u kojem nastaje **Likovna enciklopedija** jest djelo neobične, izuzetne važnosti i po postignutim rezultatima, a ne samo po namjerama, posebne vrijednosti.

Isticanje njene vrijednosti i važnosti ne osniva se na fascinaciji samim formatom djela, brojem suradnika i priloga, stranica i ilustracija, imponantnim troškovima i sličnim statističkim elementima, već zaista na procjenjivanju vremenom i prostorom (povijesnim kriterijem). Stvaraoci naše **Enciklopedije** nalazili su se u odnosu na redakciju bilo koje slične strane edicije ne samo u daleko težem položaju, nego i pred neusporedivo odgovornijim zadatkom, koji je sasvim drugačije prirode, ma koliko se tematski radilo o istome. U svim razvijenijim kulturnim zemljama Evrope (s kojima se tako rado i često linearno uspoređujemo) postoji, možemo mirno reći, stogodišnja prednost u publiciranju materije

historije umjetnosti. Ne samo Francuska, Italija, Engleska, Španjolska, Njemačka ili Austrija, već i manje zemlje, kao Nizozemska ili Belgija, publicirale su već davno cjelokupne preglede razvoja svoje umjetnosti, a značajniji spomenici i umjetnici obrađeni su monografski i publicirani najčešće u više navrata u naučnim, luksuznim ili popularnim edicijama. Postoje naučni i sintetski pregledi pojedinih problema nacionalnih umjetnosti, teritorijalnih grupa spomenika, pojedinih epoha itd. Usljed toga je i u općim pregledima evropske umjetnosti već prilično objektivno valorizirano mjesto i učešće svake pojedine nacije.

Specifične prilike naše političke historije i bijedna ekonomska situacija uvjetovali su da naša historija umjetnosti u prošlom stoljeću nije mogla obaviti posao koji je tada bio na dnevnom redu pozitivističke nauke (Kunstwissenschaft): katalozi djela pojedinih umjetnika, objektivne tehnološke i morfološke analize djela, popisivanje djela po topografskom principu (Kunsttopographie), fotografiranje, arhitektonsko snimanje itd. U nas je čitav niz tih zadataka u njihovoj kompletnosti došao na red tek poslije drugog svjetskog rata (naročito istraživanje arhiva, fotografiranje, arhitektonska snimanja itd.). Paralelno s tim izlaze i prve serije monografija o umjetnicima i spomenicima, pojedini sintetski pregledi i slično. Ali uza sve to, a naročito usprkos živoj djelatnosti posljednjih nekoliko godina, još uvijek, do danas, ne postoji, na primjer, niti jedno djelo u kojem bi bili propisno objavljeni (s arhitektonskim snimcima, presjecima, fotografijama i podacima) svi srednjovjekovni sakralni spomenici Dalmacije iako bi po značenju i broju spomenika za prvu fazu bile potrebne barem tri knjige (predromanika, romanika, gotika i renesansa); nema monografije o slikarima XIX stoljeća ili skulpturi baroka u sjevernoj Hrvatskoj itd. Naravno da nema još ni pokušaja jedne simultane i sintetske historije

umjetnosti naroda Jugoslavije, iako bi ona mogla dati veoma interesantne rezultate. Ali čak ni u okviru pojedine nacije ili republike nemamo djelo koje bi obuhvaćalo sve grane likovne umjetnosti kroz sve epohe, a — kao što je već spomenuto — pojedine su epohe posve neobrađene.

To znači da, dok bilo kakva strana enciklopedija nastaje kompilacijom niza postojećih monografija i sintetskih prikaza koji se povezuju u novu cjelinu, naša se **Enciklopedija** našla pred zadatkom da po **prvi put u našoj historiji** pokuša dati jednu takvu cjelinu: u trenutku kad ne samo da nema cjelovitih pregleda na koje bi se mogla osloniti, nego kad ne postoji čak niti najgrublje prikupljena, a kamoli objavljena građa za teme o kojima, po svom programu, **Enciklopedija** mora svjedočiti. Treba uzeti u obzir da niz naučnih studija, kao i reprezentativnih monografija koje po prvi put tretiraju neka područja i imena, a koja danas nalazimo u knjižarama i već se uklapaju u opći pojam o vlastitoj likovnoj baštini — nisu postojala u času kad je **Likovna enciklopedija** počela izlaziti nego se objavljuju paralelno s njom ili nakon nje. Spominjem samo: B. Fučić: »Istarske freske« (1960); C. Fisković: »Dalmatinske freske« (1964); S. Radojčić: »Staro srpsko slikarstvo« (1966); Š. Čopić: »Slovensko slikarstvo« (1967)...

U **Enciklopediji** nazrijevamo, dakle, dva metodska i po naučnoj vrijednosti različita tipa priloga: dok se u obradi strane umjetnosti radi više-manje o tipično enciklopedijskom kompiliranju postojeće stručne literature, pa čak i tipološki sličnih izdanja — za domaću umjetnost (kad se ona željela zaista iscrpno, suvremeno i stručno obraditi) radi se u mnogim primjerima o naučnim priložima **primarne vrijednosti**: niz djela, podataka, hipoteza i definicija objavljen je ovdje po prvi put u našoj stručnoj literaturi. Brojne su teme po prvi put naučno koncipirane, neki umjetnici ovdje su prvi put cjelovito zahvaćeni itd. To je

prvo djelo u našoj bibliografiji u kojem se može naći koncept pregleda cjelokupne likovne umjetnosti u Jugoslaviji.

Iz takve realne situacije proizlazi nužnost prihvaćanja principa da se **u kvantitativnom i u kvalitativnom pogledu moralo posvetiti više pažnje domaćoj umjetnosti** nego stranjoj. To je u našem slučaju poseban i specifičan zadatak, iako je to i općenito uvriježena praksa u svim publikacijama koje obuhvaćaju umjetnost raznih zemalja i područja. Ne radi se o preuveličavanju vrijednosti vlastite umjetnosti u odnosu na stranu, nego i o praktičnoj potrebi: i domaći i strani (!) čitač mogao je očekivati prvu kompletnu informaciju o umjetnosti Jugoslavije upravo u našoj **Likovnoj enciklopediji**. Dok se o svim ostalim umjetnicima i umjetnostima možemo informirati i na drugi način — u stranim ili prevedenim publikacijama — ovo je jedinstveno djelo o cjelokupnoj jugoslavenskoj likovnoj baštini i suvremenosti.

Time se **Enciklopediji** pružila prilika da bude — a ona to u nekim primjerima i jest — ne samo bibliografski, nego i kulturno-historijski fenomen: da, osim što okuplja stručnjake i skuplja obrađenu građu, ujedno potiče i mobilizira na istraživanje, obrađivanje, definiranje pojava i kretanja naših likovnih umjetnosti i to i na onim područjima i onih problema koji bi inače još dugo morali čekati dok ih zahvati spori tok sistematske naučne obrade. Redakcija je uspjela okupiti niz znanstvenika, koji upravo obrađuju pojedine i u **Enciklopediji** tretirane teme, i objaviti studije i članke koji imaju vrijednost naučnih priloga. Ali je nedopustivo i ne može se opravdati nikakvim praktičnim i ličnim razlozima, što u tako velikom pothvatu nije ostvarena suradnja s nekim našim vodećim stručnjacima za historiju nacionalne umjetnosti, čime je propuštena prilika da **Likovna enciklopedija** implicitno bude i presjek aktivne naučne misli naših historičara umjetnosti.

Navedeni uvjeti historijskog trenutka morali su diktirati i kriterij u izboru imena, spomenika i tema koje će se obrađivati. Prema indeksu objavljenih članaka, može se zaključiti da se željela postići maksimalna širina i obuhvatiti što veći broj jedinica domaće kao i strane umjetnosti. Unatoč primarnoj važnosti tretiranja domaće umjetnosti ovo se može lako motivirati ne samo normalnim enciklopedijskim pristupom materiji, već i specifičnim uvjetima: budući da ima razmjerno malo domaćih i prevedenih djela o stranoj umjetnosti, to je **Enciklopedija** morala nadoknaditi i ovu prazninu. Činjenica da su — zahvaljujući **Enciklopediji** — sve važnije pojave svjetske historije umjetnosti obrađene na našem jeziku, od naročite je važnosti za širi krug kulturne publike kojoj je ona prvenstveno i namijenjena.

Samo uz jednu principijelnu primjedbu: radi posebne situacije o kojoj je bilo riječi bilo je poželjno da se **domaći materijal dosljedno obrađuje enciklopedijski**, dok se strani materijal (naročito drugo do petorazredni, ako je uopće opravdana takva širina) mogao obrađivati **leksikonski**.

Govoreći jednom u ime Leksikografskog zavoda netko je citirao poznatu izreku da suradnik enciklopedije može biti i pohvaljen, ali da je urednik, leksikograf, uvijek kriv. Time se lapidarno ističe zaista složen zadatak redakcije na usklađivanju raznolike, a u našem slučaju moramo dodati: i tako neujednačeno obrađene materije, te na ujednačavanju raznorodnih autora što ih okuplja jedna ovakva publikacija.

Ali, ma koliko težak, ni ovaj rad ne isključuje potrebu kritike. A ono za što je redakcija zaista najneposrednije odgovorna (ako izuzmemo samu odluku povjeravanja pojedine teme pojedinom autoru što često nije moguće provesti po želji, nego prema mogućnostima), to je pitanje **izbora teme, dužine priloga i osnovnih principa i metoda obrade**. To jest, ona već spomenuta tri fak-

tora. Kad govorimo o principima i metodama mislimo na zahtjev da se usklade metode pristupa, da se fiksira sadržajni okvir i minimum zrelosti i naučne objektivnosti ispod kojeg se ne može ići. Jasno je da se ne može tražiti izjednačenje vrijednosti kompozicije i stila priloga, što uostalom nije ni potrebno, ali je neophodno da prilozi istog tipa (kao obrada pojmova, lokaliteta, epoha, tehnika itd.) budu ujednačeni po nekim najosnovnijim kriterijima kvantiteta i kvaliteta.

teme

U izboru tema bilo je, dakle, važno da se u odnosu domaće i strane umjetnosti svjesno računa na neraszmjer i širinu u korist domaće. Koliko nam je do toga stalo u svjetskim relacijama (spominjem samo, na primjer, našu bibliografiju), toliko je to bilo potrebno i za razvoj poznavanja i poštivanja vlastite umjetničke baštine u krugovima šire kulturne publike.

U indeksu tema uz osnovnu sveobuhvatnost ima i znatnijih propusta, ali to su — tako reći — nužne greške u radu i mislim da o njima treba najmanje pisati. Ako bi netko ipak pokušao sistematski i cjelovito upozoriti na sve ono što je nedopustivo izostavljeno, trebao bi svakako inzistirati na sadržajnim aspektima, a ne u ime inventarske cjelovitosti. Ističem samo dva takva primjera, od kojih je jedan teoretski neobično važan, a drugi je važan u okviru suvremenih nastojanja i dostignuća naše nauke.

U kompleksu historijsko-umjetničkih pojmova i epoha naprosto je izostavljena takozvana **»barbarska umjetnost«**, o kojoj, ma kako se mi prema njoj odnosili, postoji ogromna literatura s nizom hipoteza i spornih »teorija« o kojima se i danas raspravlja i koje su vezane i uz našu umjetnost (spomenimo samo teze Strzygowskog o starohrvatskoj umjetnosti, koje je svojedobno pobio Karaman). Upravo zbog neprekidnog provlačenja tih »barbarskih«, sa suvremenih naučnih pozicija neprihvatljivih teza, bilo je važno ne samo informativno-biblio-

grafski, nego i kritički obraditi ovu temu.

Među lokalitetima izostavljen je, na primjer, **Plomin** iako su pobrojena mnogo manja i manje značajna naselja. Plomin spominjem naročito stoga, što je svojim ranoromaničkim tornjem sred pročelja sv. Jurja »Starog« i jednim od najinteresantnijih figuralnih reljefa s glagoljskim natpisom iz XI st. naročito značajan unutar istarskog kruga, da i ne ističemo romaničku urbanu strukturu grada, srednjovjekovne stambene objekte, kuću s natpisom **Franje Zagrepčanina**, datiranu 1560, gotičku crkvu sv. Jurja (1474) i njen renesansni zvonik (1530), baroknu palaču, oltare XVII st. itd. Čitava nam je istarska spomenička baština naročito važna, jer je (nakon Austrije i Italije) po prvi put obrađujemo s našeg stajališta, za koje ni pitanje samog kvantiteta nekih pojava, kao recimo glagoljice u XI st. ili veza sa Zagrebom u XVI st., ne može biti od sporednog značenja, a da o dostignutim kvalitetama i ne govorimo.

Ali sve te direktno tematske propuste mislim da ne treba pretjerano isticati, niti u njima vidjeti odraz pogrešnog stava redakcije. Vjerojatno se radi o slučajnim propustima, a možda se neki mogu tumačiti čak i tehničkim okolnostima. Naprotiv, sve ono što **jest** objavljeno, podložno je kritici. Sve što je prošlo redakcijske korekture predstavlja smišljeni i dosljedni sistem i mora se tako promatrati. Tu ne možemo ništa smatrati slučajnim.

kvantiteti

Kvantitativni elementi predstavljaju također methodske i interpretativne probleme. Koliko će se redaka posvetiti nekom spomeniku, imenu, pojmu... ovisi o ocjeni njegove važnosti. Sam opseg članka uključuje određeni sud, koji se deducira već u kvantitativnoj relaciji prema ostalim jedinicama i u tim relacijama ga i treba analizirati. Format pojedinog priloga nastaje kao rezultanta valorizacije teme od strane redakcije, a ta se valorizacija ne-

posredno »čita« komparacijom s ostalim materijalima.

Uz osnovnu logičnost u određivanju formata, ovdje samo ističem općeniti nerazmjer prostora posvećenog nekim manjim stranim majstorima, u odnosu na neke važnije domaće, kao i nerazmjer u kvantitativnim omjerima slikara i arhitekata, na štetu posljednjih. Ne želim nasumce isticati komparacije koje bi ovo potvrdile, dovoljno je da se iz toga aspekta prelista pojedini svezak. Neki su omjeri tako alogični da očito nisu mogli biti diktirani valorizacijom dotičnih spomenika ili djela, već naprosto kvantitetom literature koja je o njima napisana ili dostupna, dakle vanjskim nenaučnim faktorima, koji ne bi smjeli diktirati kriterij.

Navodim samo primjer slikara XV stoljeća **Blaža Jurjeva Trogirana**, koji je jedno od posljednjih otkrića naše nauke i niz djela mu je atribuirano tek poslije izlaska prvog sveska **Enciklopedije**, kao što je tek nedavno monografski obrađen dr Kruno Prijatelj, no koji je već tada nesumnjivo zasluživao više od 19 redaka, ako se jednom **Čelišćevu Pavlu** (†1957) posvetilo 14, **Jeanu Boussingaultu** (†1943) 20 redaka. Slikar **Karl Hofer** (†1955) obrađuje se u 36 redaka, a recimo arhitekt **Drago Galić** u 28 redaka, bez po pisa djela i literature.

Međutim, ove se relacije mogu ozbiljno analizirati samo u jednoj iscrpnoj kritici, koja bi morala uzeti u obzir sve objavljene jedinice i sistematizirati ih po nekim interesantnijim temama. O kvantitativnim odnosima ilustracija vidi dalje, a o problemu položaja arhitekture u sklopu likovnih umjetnosti želio bih pisati drugom zgodom.

interpretacija

Priznavajući i poštivajući individualne razlike među suradnicima i različitost prihvatljivih naučnih metoda, nesumnjivo je da svi prilozima jedne enciklopedije ipak moraju imati neku osnovnu teoretsku i interpretativnu fizionomiju. Većina priloga zadovoljava svim zahtjevima stručnosti i naučnosti. Međutim,

ima članaka koji govore o potpunoj pasivnosti redakcije i nedostatku intervencije, iako nije u pitanju samo poštivanje individualne slobode autora u pristupu, već recipročno dokidanje kriterija. Ne može članak o jednom umjetniku biti koncipiran na taj način da negira kriterije enciklopedije u cjelini.

Navodim kao primjer tekst o **Winslow Homeru**, američkom slikaru (1836—1910). I ovdje se prije svega radi o apsurdnoj »kvantitativnoj valorizaciji« u smislu prethodnog pasusa, jer obuhvaća punih 47 (!) redaka teksta plus literaturu (a **Duccio di Buoninsegna**, na primjer, u istom svesku samo 52 retka, ali u stvari manje teksta, jer je pisan krupnijim pismom!). Tim je već redakcija potpuno krivo ocijenila njegovu važnost, ali se ova greška udvostručuje potpuno nekritičnim prenošenjem sudova i ocjena iz literature. U tekstu nema nikakve relacije koja bi kvalitativno odredila mjesto slikara u odnosu na »noviji likovni razvoj« (kojem je on »jedna od najindividualnijih pojava u USA«) u svjetlu suvremene kritike i teorije umjetnosti, nema nikakve distance prema ocjenama američke publike itd. Metodski je neodrživo da se kriterij obrade pojedinog autora ili teme povodi za autorima koji su o njemu pisali; neophodna je određena relacija i prema literaturi i prema dosadašnjoj kritici, bazirana na nekim suvremenim osnovnim i općim principima koje bi redakcija trebala zastupati.

2

Osim ovih osnovnih »faktora« o kojima bi trebalo pisati u analizi **Enciklopedije**, postoji još čitav niz tema, koje bi zahtijevale studiosnu obradu. Spominjem samo neke od njih zalažući se za aspekte iz kojih bi se mogle obraditi, ilustrirajući svaku sa po nekim karakterističnim primjerom, ali plediram za njihovu kompletnu analizu.

topografija

U **Enciklopediji** je obuhvaćen golem broj naših spomenika u pregledima

po temama i granama umjetnosti, po epohama, pokrajinama i republikama, ali je možda najznačajnije što su spomenici obrađeni i po lokalitetima. Time **Enciklopedija** u znatnoj mjeri nadomješta nedostatak **historijsko-umjetničke topografije Jugoslavije**. Okupivši toliki broj historijsko-umjetničkih lokaliteta Jugoslavije u jednoj publikaciji, redakcija je izvela zaista velik i pionirski pothvat. Uz opće poznata imena, ovdje se javljaju na okupu i najmanja sela i zaselci, izolirani spomenici i arheološki lokaliteti, odsada definitivno uključeni u složen i raznorodan pojam naše umjetničke baštine, koja je time dobila sasvim novu dimenziju. Svesci **Enciklopedije** dobivaju za širu publiku vrijednost dokumenta i mogu postati autoritetni čak i u pitanjima zaštite. Nesumnjivo će pružiti mnogo praktične pomoći nastavnicima (kod organizacije izleta npr.), javnim i kulturnim radnicima, turističkim organizacijama itd. Ali oni su u tome koristan priručnik i stručnjaku i naučnom radniku.

U analizi topografskog dijela **Enciklopedije** trebalo bi svakako obraditi dva pitanja: prvo, koji su od »apsolutnog« broja lokaliteta uključeni, odnosno isključeni, i zašto, tj. **kriterij izbora** (ovdje se uklapa npr. već spomenuti Plomin).

A drugo, **način obrade**, to jest kriterij u izboru spomenika koji će se na pojedinom lokalitetu spomenuti i kako. U tom pogledu nailazimo na takve suštinske razlike, da daleko nadilaze onu nužnu diferencijaciju autora i odražavaju nedosljednost (ili nepostojanje) osnovnih okvira i principa koje je morala zacrtati i provoditi redakcija.

Samo jedna usporedba. Za one lokalitete u sjevernoj Hrvatskoj i Istri koje obrađuju A. Horvat i B. Fučić navedeni su uvijek svi spomenici koji po bilo kojem kriteriju suvremene teorije umjetnosti zaslužuju pažnju (uzete su u obzir i specifične lokalne karakteristike, provincijalna i rustična komponenta, itd.). U izboru se odražava primjena stava o univerzalnosti likovnog

područja i ravnopravnosti među granama likovnih umjetnosti, a svojom iscrpnošću i sažetošću, jasnoćom kompozicije i egzaktnošću izraza ovi prilozi mogu poslužiti kao uzor u okviru zadane teme. Drugi neki autori obrađuju pod imenom lokaliteta samo spomenike epohe svoje uže specijalnosti. U odnosu na kompletno obrađene lokalitete ovi su, dakle, nepotpuno a time i pogrešno prikazani. Tako B. Marušić za neka mjesta u Istri navodi samo arheološke nalaze, odnosno spomenike od prethistorije do predromanike. U **Vrsaru** se samo naselje ni ne spominje iako ima kaštel, renesansnu crkvu, fortifikacije i gradska vrata, interesantne spomenike stambene arhitekture itd.; u **Roču** se spominje nekoliko grobova, a izostavljaju se dvije velike gotičke crkve s razvijenim rebrastim svodovima, od kojih je jedna datirana glagoljskim natpisom (1492), barokni toranj, datirani spomenici reprezentativnije stambene arhitekture (itd.)!

Primjena ovako različitih kriterija svakako je redakcijska greška, a u praksi može imati veoma negativnih posljedica u razmjeru sa svim onim pozitivnim mogućnostima koje smo istakli na početku.

bibliografija

Provodeći princip da je svaka tema popraćena popisom literature i bibliografijom, postala je **Enciklopedija**, ponovo ističem, ne samo korisna svakom kulturnom radniku za samostalno usavršavanje, već i potreban priručnik naučnom radniku, historičaru umjetnosti, kritičaru i studentu. Ovo je druga velika zasluga redakcije i mora se odati priznanje za silan obavljeni rad na prikupljanju literature, naročito članaka rasutih po dnevnicima i periodici.

Kritički prikaz bibliografije morat će uzeti u obzir svu postojeću materiju za pojedinu temu i ocijeniti u kojoj mjeri i po kojem kriteriju je ona reducirana, što je naravno često i nužno bilo potrebno, ali i tu ima nedosljednosti za koje je važno

utvrditi koliko su rezultat slučajnosti i objektivnih faktora, a koliko principijelno pogrešnih stavova ili odsustva principa uopće.

djela

Katalog djela pojedinih autora, koji obično prati prikaze o njima, također je veoma potrebna i vrijedna komponenta monografske obrade. U vezi s principima istaknutim u uvodu, bilo je, po mome mišljenju, potrebno sistematski objavljivati što potpunije kataloge domaćih autora, a samo najvažnija djela kod stranih, zato što većina starih i modernih majstora jugoslavenskih naroda još nije monografski obrađena. U kompletnoj analizi ovih kataloga trebat će utvrditi proporcionalnu važnost pojave koju često primjećujemo prelistavajući sveske **Enciklopedije**: da, naime, često i manje važni majstori stranih umjetnosti imaju opsežan katalog djela, dok domaći, pa i najvažniji, katkad nemaju. Kao primjer navodim da je za engleskog kipara druge polovine XIX st. **Edwarda Onslowa Forda** navedeno u popisu 17 (!) djela s naznakom godine nastanka i mjesta gdje se nalaze, a za hrvatskog arhitekta **Dragu Iblera** nema ni pokušaja cjelovitijeg kataloga projekata; niti jedan objekt citiran u tekstu nije datiran iako se radi o veoma važnim i ranim datumima, ne samo u jugoslavenskim, nego i u svjetskim razmjerima. Mislim da faktor komocije (tj. što je katalog kipara Forda sreden i priručan, a za Iblera je trebalo sakupiti i srediti podatke) nije smio u tolikoj mjeri utjecati na kriterij obrade, a nipošto kad se radi o tako važnim pojavama za našu umjetnost, kao što je Iblerova arhitektura. A ne može se izbjeći posljedica da korisnik **Enciklopedije** po intenzitetu i načinu obrade pojedinih pojava, komparacijom, izvodi zaključke o njihovoj relativnoj vrijednosti i tako u ovom i nizu drugih slučajeva stiže sasvim pogrešnu predodžbu o njima.

3

arhitektonski snimci

Nakon pokušaja definiranja općeg pristupa i skice programa kritike **Enciklopedije likovnih umjetnosti** po nekim temama i problemima, završavam obradom jedne takve teme: kriterija izbora i broja ilustracija arhitekture. I, još uže, ograničavam se samo na problem arhitektonskih snimaka (tlocrta, presjeka, nacрта, rekonstrukcija) u okviru svoje teze da je **arhitektura općenito, a moderna arhitektura posebno, zapostavljena grana likovnih umjetnosti** u našoj publicističkoj, kritičkoj, pa i naučnoj praksi.

Ujedno, kao prilog problemu odnosa kritičara i društva u onom svojstvu kad kritika nema transmissijsku funkciju na relaciji umjetnost—publika, niti samo definira pojave, nego kad pokušava konstruktivno intervenirati u procesu na likovnom području — citiram svoj članak o istoj temi (arhitektonski snimci) objavljen u trećem programu Radio-Zagreba god. 1964. povodom III sveska **Likovne enciklopedije**, da bih zatim osvrtno na posljednji svezak mogao definitivno ocijeniti stav redakcije prema tom problemu, kao i prema kritici.

U tako velikom i sigurno možemo reći historijski važnom pothvatu kao što je objavljivanje prve jugoslavenske **Enciklopedije likovnih umjetnosti**, odgovornost redakcije, kao i kritike, ogromna je. Pozitivni rezultati **Enciklopedije** zahtijevat će poseban, studiozan prikaz, gdje će — osim na niz značajnih stručno obrađenih članaka o domaćoj i stranoj umjetnosti — trebati posebno upozoriti na monografske priloge i sintetske pregledne nekih tema i područja koja su ovdje po prvi put objavljena u domaćoj literaturi.

O svim tim rezultatima govorit će kritika u svečanom raspoloženju po završenom djelu, a zasad nas praktični razlozi i »radnik odnos prema ovom pothvatu usmjeravaju prvenstveno prema nedostacima.

Ako smo već od prvog sveska uočili neke nedostatke, teško je bilo o njima pisati, jer se moglo i raditi samo o slučajnim propustima, koji će kasnije biti ispravljani. To je u enciklopedijama uvijek moguće budući da se ista materija obrađuje u sklopu raznih jedinica i pojmova, gdje se propušteno može dopuniti ili korigirati. Ali sada, nakon trećeg sveska **Enciklopedije likovnih umjetnosti**, više nema sumnje da niz krupnih nedostataka ne predstavljaju slučajne propuste, već odražava kriterije i metode o kojima treba diskutirati.

Iako se neki više ne mogu nadoknaditi, još uvijek postoji mogućnost da se u slijedećim svescima neki odnosi izmijene, a mnogo toga se može popraviti i dopuniti. Upravo s tom pretpostavkom, smatrajući da zadatak kritike nije samo pravilna interpretacija, nego i praktična funkcionalnost, mislim da je sada i na ovaj način potrebno pisati o našoj **Likovnoj enciklopediji**.

Nedostaci se dijele u dvije kategorije: problemi vizuelne prezentacije (ilustracije) i problemi interpretacije (teksta). U ovom napisu ograničavam se samo na pitanje ilustracija. Smatram da je najozbiljniji nedostatak svih dosad objavljenih svezaka u **zapostavljanju arhitekture** u ilustrativnom dijelu. Tu prvenstveno mislim na ono što je za arhitekturu najvažnije, neophodno i jedino objektivno: na tlocrte i presjeke. Nerazmjernost arhitektonskih snimaka u odnosu na fotografije upravo je paradoksalan: čak unutar članka »arhitektura« nije objavljen ni jedan jedini tlocrt. Isto tako ni uz tekst »barokna arhitektura«. A tema »Crkva« popraćena je samo rano-kršćanskim, romaničkim i gotičkim tlocrtom, kao da ne postoji renesansni i naročito važan barokni tip prostorne organizacije sakralnog objekta. Uostalom, u sve tri knjige nije uopće objavljen ni jedan jedini barokni tlocrt! Ono malo tlocrta što je sveukupno objavljeno, ne pokazuje neki smišljen izbor i plansku redukciju; recimo da bi barem od najznačajnijih arhitektonskih tipova ili grupa spomenika bio objavljen po jedan primjer: naprotiv, uz članke o »dvorcu« ili »palači« nije objavljen niti jedan tlocrt, koji bi ilustrirao razvoj i tipove o kojima se govori u tekstu. Isto tako ni uz članke o »cistercijskoj« i »franjevačkoj« arhitekturi koja je igrala veoma važnu ulogu u razvoju evropske arhitekture i predstavlja specifičnu kategoriju u organizaciji prostora, kao i »jezuitski« tip crkve. Prikaz »francuska arhitektura«, kao i arhitektura Italije, Engleske i ostali pregledi po nacijama također su bez arhitektonskih snimaka. A suvišno je isticati da je svako upuštanje u interpretaciju arhitektonskih spomenika, ili problema arhitekture, bez arhitektonskih snimaka u suprotnosti s najosnovnijim naučnim principima historije umjetnosti. Uzmemo li u obzir značenje enciklopedije i ulogu koju bi mogla odigrati u informiranju domaće i strane publike, ovo je zapostavljanje naročito štetno kad su u pitanju domaći spomenici. Ni u prikazu hrvatske arhitekture, dosljedno, nije objavljen ni jedan tlocrt, ali je frapantan i odnos prema monografski obrađenim spomenicima odnosno lokalitetima. Nisu objavljeni tlocrti ni tako **značajnih kompleksa** kao što je kninska **Biskupija** ili **Kapitul**, pa čak niti tlocrti velikih **dalmatinskih katedrala** (Biograd, Hvar, Korčula, itd.), niti jedan primjer interesantnih **istarskih spomenika** kao što su Kloštar nad Limom, Lovreč, Oprtalj, Hrastovlje, Bale itd., da spomenem samo neke od onih stotinjak spomenika naše arhitektonske baštine o kojima je ozbiljno trebalo razmišljati koji se i zašto mogu eliminirati, a koji neophodno moraju biti objavljeni.

U prva dva sveska mogla se još istaknuti kao pozitivan primjer monografska obrada srp-

skih i makedonskih spomenika uz koje je re-dovito bio objavljen kvalitetan tlocrt, a naj-češće i presjek (dvanaest lokaliteta). To je nesumnjivo odražavalo koncepcije autora, a ne redakcije, jer istovremeno nije objavljen **niti jedan tlocrt slovenskih spomenika** (na primjer velike dvoranske crkve u Kranju, Mariborske katedrale, Bohinjskog sv. Janeza, pa čak niti oni za koje znamo autora, kao što je Andrej iz Loke itd.). Ali ako se to još uvijek može ispraviti u članku o Sloveniji, koji tek slijedi, propust s hrvatskom umjetnošću ostaje naprotiv nepopravljiv. Od **svega tri (!) objavljena tlocrta sakralnih objekata Hrvatske**: za crkvu sv. Donata u Zadru, jedan od najmonumentalnijih i najinteresantnijih spomenika Dalmacije, dobro poznat u svjetskoj literaturi — objavljen je tlocrt iz prošlog stoljeća (iako postoje noviji i precizniji), a za sv. Spas na Vrelu Cetine stari i nevažni tlocrt, koji je korigiran još 1949. godine. Uopće, neoprostiva je zastarjelost načina prezentacije spomenika SR Hrvatske kad je dobro poznato da konzervatorski zavodi u Zagrebu, Splitu i na Rijeci, kao i Institut za povijest umjetnosti ili Arhitektonski fakultet u Zagrebu posjeduju nove arhitektonske snimke velikog broja spomenika.

Činiti se da je i redakcija osjetila nerazmjer u prikazu srpsko-makedonskih spomenika i spomenika ostalih republika, ali je taj problem riješila u III svesku jednostavno po principu asketske uravnilovke tako, da uz 714 stranica teksta i više nego dvostruko toliko reprodukcija **nije objavljen ni jedan jedini arhitektonski snimak!** Tako je umjesto da se stanje popravi i uključe arhitektonski snimci uz spomenike Hrvatske i Slovenije, došlo do daljnjih nelogičnosti i nerazmjera: jedan od najglasovitijih spomenika srpske arhitekture, Gračanica, ostao je bez tlocrta, dok su u prvom svesku objavljeni tlocrti i takvih objekata kao što su Crkolez ili Blagoveštenije na Mlavi.

S obzirom na arhitektonske snimke podjednako su (nepravedno) zapostavljeni naši stari spomenici, kao i djela suvremenih domaćih avangardnih arhitekata. Izgleda nevjerovatno da u našoj, jugoslavenskoj enciklopediji, nije bilo mjesta niti za jedan tlocrt Iblera, Denzlera, Kauzlarčića, Planića i drugih. Iako govorimo isključivo o ilustrativnom dijelu **enciklopedije**, ne možemo zaobići sadržajni aspekt, jer ovakav postupak znači određenu (negativnu) interpretaciju naše moderne arhitekture. Time što ne objavljujemo tlocrte naših najnaprednijih arhitekata, negiramo praktički (bez obzira na to šta piše u tekstovnu dijelu) najbitniju kvalitetu njihove arhitekture, kao i njeno historijsko značenje u razvoju naše umjetnosti. Negiramo naime činjenicu da su za naprednu »zagrebačku arhitektonsku školu« između dva rata bili bitni upravo problemi oblikovanja prostora (što možemo prikazati samo tlocrtom), a ne komponiranje fasade.

Konačno, zahtjevom za arhitektonskim snimcima najreprezentativnijih spomenika upozoravam samo na vapijuće nerazmjere, ali ne negiram važnost malih objekata. Naprotiv, upravo u Jugoslaviji gdje je Karaman posta-

vio tezu o »malim crkvicama slobodnih oblika«, koja još uvijek izaziva žive diskusije u naučnom svijetu i na kojoj osnovi on dalje razvija teze o »djelovanju domaće sredine na umjetnost hrvatskih krajeva«, te o problemima periferne i provincijalne umjetnosti, nezamislivo je da u **Likovnoj enciklopediji** ne budu zastupani barem njihovi prototipovi. Budući da ih ne nalazimo niti uz članak o Karamanu, niti su objavljene poznate Dyggveove komparativne tablice antiknih i starohrvatskih crkavica i grupe spomenika s kontraforima (kojima polemizira s Karamanom) mogli bismo se jedino nadati da će ovo biti popunjeno kad bude govora o »predromanič« i »romanič«. Ali dosadašnje iskustvo s člancima: **Istra, Hrvatska** te s prikazima: **gotika, barok u Hrvatskoj**, koji su prošli bez ijednog tlocrta, ne ulijeva nam baš mnogo nade. Totalno odsustvo arhitektonskih snimaka i tlocrta u trećoj knjizi, gdje je prekinuta i ona praksa iz prvih dviju knjiga da se barem objavi tlocrt po kojeg starog utvrđenog grada, moraju srušiti svaku iluziju i najvećem optimistu.

Ne samo ogromna materijalna sredstva koja zajednica ulaže u ovaj pothvat, nego i značenje **Enciklopedije** u našoj zemlji i inozemstvu, prisiljava nas da ne gledamo sa strane kako se propušta jedna izvanredna prilika za pravilniju interpretaciju i propagiranje naše stare i suvremene arhitekture, nego da javno zahtijevamo korekture ovih stavova u skladu sa suvremenim principima historije umjetnosti. Svrha je ovog napisa, kao što sam rekao i na početku, da upozori na težinu dosadašnjih propusta, kako bi se ispravnije tretiralo barem ono što tek treba objaviti. Za to postoje otvorene mogućnosti na primjer u monografskim prikazima naših **gradova**, jer se srećom niz najznačajnijih nalazi na donjem dijelu abecedne ljestvice. Čitav niz tema kao što su: **tlocrt, predromanika, romanika, urbanizam** i mnoge druge mogu također poslužiti za korekture i dopune. Potrebno je još jednom razmotriti materijal u cjelini i provesti razumnu selekciju i izbor, koji će predstavljati suvislu i zaokruženu cjelinu. A to je ono što od naše **Enciklopedije likovnih umjetnosti** i očekujemo.

U posljednjem, IV svesku **Enciklopedije** ponovo se javljaju tlocrti. Bez obzira da li je to u kauzalnoj vezi s citiranom kritikom, sigurno je da je ona ostala bez ikakvog odjeka. Broj i razmjer arhitektonskih snimaka otprilike je isti kao u prva dva sveska (24 tlocrta na barem 1500 ostalih reprodukcija). Što je još važnije, nije usvojena ni principijelna primjedba da izbor mora biti vođen jasnim programom i sistemom, a ne slučajem, niti je usvojena ijedna konkretna sugestija kako da se »propušteno popravi i dopuni«. Ukratko, nije došlo ni do kakvih promjena, nego su dosljedno

potvrđeni oni isti »kriteriji i metode o kojima treba diskutirati«.

Od 24 objavljena tlocrta 7 se odnosi na gradove (Rim 2, Aleksandrija, Palma Nuova, Zadar 3), 8 na romaničke i gotičke katedrale Francuske, Engleske, Italije i Njemačke, 4 na burgove u Hrvatskoj, 2 na sakralne spomenike u Srbiji (Studenica, Žiča) i 2 u Hrvatskoj (Nin [v. pod: Trikonhos], Voćin), te jedan za Sloveniju (Stična).

U smislu pomanjkanja bilo kakvog programa karakterističan je nerazmjerni broj tlocrta evropskih srednjovjekovnih katedrala, koji se javljaju po lokalitetima u posljednjem svesku, a već prije, uz članak o gotici, bilo je objavljeno 6 tlocrta katedrala, što je dovedeno do krajnjeg besmisla time da je tlocrt katedrale u Amiensu objavljen čak dva puta (među katedralama gotike i uz članak Crkve). Ovo je groteskna disproporcija u odnosu na spomenike svih ostalih epoha i kategorija, kao konačno i s obzirom na katedrale u našoj zemlji, od kojih nije objavljena niti jedna (!), iako je u kritici direktno upozoreno na one koje će se nalaziti u IV svesku (kao Rab, Šibenik, Trogir, Zadar).

Nije prihvaćena također ni jedna od mogućnosti dopuna, koje su sugerirane u citiranoj kritici, pa i sada uz članke o pojedinim razdobljima, kao: **Starokršćanska umjetnost, Renesansa, Rokoko, Romanika**, nije objavljen nijedan tlocrt, a **Predromanika** nije uopće ni obrađena, iako je bila neophodna barem natuknica, s obzirom na kontinuiranu upotrebu termina, jednako kao što je bila potrebna barem natuknica za »starohrvatsku umjetnost«, ako već redakcija te termine smatra neprikladnim.

Sada možemo rezimirati. U kompletnoj **Enciklopediji likovnih umjetnosti**

— nije objavljen nijedan tlocrt **palace ili dvorca**

— nijedan tlocrt **vrtne** arhitekture

— nijedan tlocrt **stambene** arhitekture uopće

— **nijedan tlocrt arhitekture XV—**

—**XX stoljeća,**

— a to znači nijedan tlocrt **renesanse, baroka, rokoka, klasicizma, moderne arhitekture XIX i XX stoljeća** (kad onda u čitavu tu prazninu zaluta tlocrt crkve sv. Vlaha u Dubrovniku, naravno da se recipročno obesmišljuju).

Što se tiče spomenika Jugoslavije, da nije bilo prekida u trećem svesku, jedino bi **burgovi u Hrvatskoj i sakralni spomenici u Srbiji bili relativno dobro zastupljeni**. Ali s obzirom na cjelinu **Enciklopedije** u tome smo, jednako kao i u slučaju članka **Gotika**, više skloni vidjeti zaslugu autora, nego redakcije. No već su sakralni spomenici **Kosova i Metohija**, kao i **Makedonije**, koji pripadaju istom kulturno-umjetničkom krugu i istom razdoblju, ostali potpuno zapostavljeni nakon katastrofalnog izostajanja tlocrta u trećem svesku gdje se nalaze najvažniji (Pečka patrijaršija, Lesnovo, Ljuboten, Nagoričino, Nerezi, Nikita, Ohrid, Matejić, Markov Manastir...).

Međutim, od ogromnog broja interesantnih i već objavljenih spomenika **Slovenije** s nizom karakterističnih tipova i čak obrađenim topografskim kartama (npr. Zadnikar, Romanika), nalazimo samo **jedan tlocrt** u sva četiri sveska.

S područja **Bosne i Hercegovine** objavljen je također samo **jedan** (Husrevbegov hamam u Sarajevu), iako je i za opću historiju umjetnosti interesantan, tip tzv. »kompleksne bazilike«, da ne spominjemo džamije i ostalu regionalnu arhitekturu. Već smo spomenuli dalmatinske katedrale, ali u **Enciklopediji** ne nalazimo ništa od onog imponentnog broja arhitektonskih spomenika srednjeg vijeka i renesanse u **Dalmaciji** važnih i u svjetskim relacijama, kao npr. predromanički spomenici ili šibenska katedrala. Čak je i Salona ostala bez ijednog tlocrta (!), kao i porečka bazilika (!) ili zagrebačka katedrala za koju bismo barem prepostavili da ne može izmaknuti s vida jednoj zagrebačkoj redakciji. (Od svih sarkralnih objekata sjeverne Hrvatske zalutali su samo Čakovec i Voćin, pa

se može primijeniti ista opaska kao i za sv. Vlaha dubrovačkog.)

Ovo izdvajanje pojedinih spomenika služi samo podsjećanju u najširim okvirima, ali **popis propuštenog obuhvaća zapravo čitavu našu arhitektonsku baštinu**.

Da zaključim: **kvantitet i kriterij** kojim je arhitektura zastupljena u ilustrativnom dijelu **Enciklopedije** ne može se nikako braniti u okvirima **suvremenih koncepcija historije i teorije umjetnosti**. A način na koji je prikazana domaća arhitektura ne odgovara zahtjevima koje nužno postavljamo jednoj jugoslavenskoj enciklopediji.

A da se pri tome radi o primjeni različitih kriterija, odnosno o izrazitom zapostavljanju arhitekture na račun slikarstva, dokazuje, između ostalog, beskonačni niz kvantitativnih relacija. Ima ih toliko da će ih svatko lako naći. Izdvajam, primjera radi, samo dva u posljednjem svesku (ne implicirajući time, naravno, ništa protiv samih umjetnika o kojima se radi): Svečnjaku je objavljeno **pet** reprodukcija, Stančiću **pet**. Nasuprot samo ova dva suvremena slikara sa 10 objavljenih reprodukcija, stoje **svi** suvremeni hrvatski arhitekti zajedno, za koje **nije bilo mjesta niti za jedan tlocrt**. Za **Kauzlarića** (koji po tekstu same **Enciklopedije** ide »u red najistaknutijih predstavnika« naše moderne arhitekture), kao ni za **Planića**, nije bilo mjesta čak **ni za jednu fotografiju**. Iako se, na primjer, u Wastthsmutovom leksikonu arhitekture našlo prostora za tlocrt Planićeve »Okrugle vile«.

Ove primjere ne navodim slučajno, nego stoga što smatram da upravo moderna arhitektura u Hrvatskoj između dva rata u sklopu naših likovnih umjetnosti zauzima najistaknutije mjesto.

Djelo je dovršeno i više nema nade. Ipak, smatram da je trebalo i da treba o svim tim problemima pisati i dalje, ne samo radi eventualnog drugog izdanja **Enciklopedije**, već i radi drugih sličnih edicija, radi postojećeg stanja općenito.